

Överjaget

Det psykoanalytiska begrepp som i första hand förknippas med skuld känslan är överjaget. Det infördes i teorin av Freud 1923 i ”Jaget och detet”, en text i vilken han presenterade sin andra topiska teori om psyket. Denna teori benämns ofta som den strukturella modellen. Freud själv kallade den bland annat för en jagpsykologi.²⁶ Den första topiska teorin, som skulle kunna sägas presenterades i och med publiceringen av *Drömydning* (1900), bestod av omedvetet (systemet Omv), medvetet (systemet Mv) och förmedvetet (systemet Fmv). Freuds andra topik blev också en treenighet och kom att bestå av jag, det och överjag.

Man kan ställa sig frågan varför Freud kände sig nödgad att införa en andra topik vid sidan av den första. Trots förändringen ansåg han fortfarande att den första var grunden för psykoanalysen och menade att den nya teorin var en komplettering.

”Uppdelningen av de psykiska företeelserna i medvetna och omedvetna är grundförutsättningen för psykoanalysen och ger den ensam möjligheten att förstå de patologiska skeenden i själslivet som är så vanliga och viktiga och att inordna dem i vetenskapen.”²⁷

Freud ansåg dock att denna distinktion inte var tillräcklig för beskrivningen och förståelsen av alla former av psykopatologier, exempelvis psykoserna.²⁸ För att kunna föra teorin vidare behövde han nya begrepp.

Metapsykologin

Tanken på en instans liknande överjaget började bli tydlig i samband med introduktionen av begreppet narcissism 1914. I och med införandet av detta, kom jaget i Freuds tappning att allt mer framstå som ett objekt. Som objekt kan jaget av det omedvetna i mångt och mycket behandlas precis som ett yttre objekt, nämligen något som kan älskas eller hatas. Att helt ersätta de yttre objekten med jaget såsom narcissisten gör är emellertid en vanskelig lösning när det gäller de libidinösa spänningarna.

”Stark egoism skyddar mot insjuknande, men till slut måste man börja älska för att inte bli sjuk och måste bli sjuk, ifall man av frustration inte förmår älska.”²⁹

---

²⁶ Freud 1932, sid 478

²⁷ Freud 1923, sid 168

²⁸ Freud 1923, sid 174

Att jaget får samma funktion som ett objekt för det omedvetna i denna teori, blir exempelvis tydligt i det faktum att ett barn kan ersätta jaget när det gäller de personliga ambitionerna hos en förälder.

”Den rörande, i grund och botten så barnsliga föräldrakärleken är ingenting annat än föräldrarnas pånyttfödda narcissism, som i sin omvandling till objektkärlek omisskännligen uppenbarar sitt ursprungliga väsen.”³⁰

Barnet ersätter här jaget i libidoekonomin och på ett liknande sätt ersätter den älskade jaget vid en förälskelse. Denna rörlighet när det gäller libidon kan emellertid bli kostsam för jaget.

Freud beskrev redan i texten om narcissismen en del av jaget som separeras och blir en egen instans och som har med skuldkänslan att göra. Han beskrev den i första hand som en idealbildning och ännu kännetecknades redogörelsen för instansen inte av allt det som Freud senare skulle komma att inbegripa i överjagsfunktionen. Han siade emellertid om de teoretiska landvinningarna i framtiden.

”Det skulle inte förvåna mig om vi hittade en särskild psykisk instans som har till uppgift att vaka över att narcissismen verkligen tillfredsställs genom jagidealet, och som i det syftet oavlåtligt iakttar det aktuella jaget och mäter det med idealets mått.”³¹

Denna instans kan förklara den känsla av att vara ständigt iakttagen som uppträder hos vissa personer och då inte bara paranoikerna.

Rötterna till denna instans i jaget finner vi i föräldragestalterna och deras vokala uppmaningar till barnet. Drivkraften till uppkomsten är barnets önskan om att bli älskat. Rädslan för att förlora föräldrarnas kärlek driver barnet ursprungligen till bortträngning av socialt icke önskvärda impulser. Samvetet tar sedan över rollen från föräldrarna. Freud kopplar dessutom samman självkänslan med i vilken mån jaget känner sig älskat. Han för i sammanhanget in en kvantitativ faktor.

”Om vi här tillämpar vår skillnad mellan jagdrifter och sexualdrifter, måste vi tillerkänna självkänslan ett särskilt intimt beroende av narcissistisk libido. Vi stöder oss därvid på de båda grundläggande fakta att självkänslan vid fall av parafreni är stegrad och vid överföringsneuroses nedsatt, och att det inom

---

²⁹ Freud 1914, sid 10. Freuds term är Versagung och frustration är egentligen en ganska olycklig översättning av detta ord då det allt för mycket ger sken av ett yttre hinder. Detta har bl.a. Ola Andersson påpekat i sin översättning av ”En illusion och dess framtid”. Ola Andersson har där valt besvikelse men man skulle även kunna tänka sig misslyckande. Se Freud (1927) not 4 Ö.a.

³⁰ Freud 1914, sid 13

³¹ Freud 1914, sid 14

kärlekslivet verkar förnedrande på självkänslan att inte bli älskad, medan det att bli älskad ökar den.”³²

Objektkärlek leder inte till ökad självkänsla, denna kan till och med dränera jaget på libido till den milda grad att jaget upplever sin existens som hotad.³³ Vi finner här en ekonomisk förklaring till varför fromhet och altruistisk människokärlek inte leder till en ökning av självkänslan utan snarare tvärtom. Ju frommare en person blir desto mer lider hon av förebråelser mot det egna jaget och känslor av mindervärde. Denna paradox kom Freud att ta upp senare fast då i första hand i konflikttermer.³⁴

I slutet av artikeln från 1914 tar Freud upp en sak som inte är helt enkel att förstå. Freud skriver om jagidealet:

”Det har förutom den narcissistiska libidon bundit upp en stor summa av en persons homosexuella libido, som längs denna väg återvänt till jaget. Den otillfredsställelse som uppstår därför att idealet inte uppfylls, frigör homosexuell libido och den i sin tur förvandlas till skuldmedvetenhet (social ångest).”³⁵

Vi finner här Freuds dåvarande ångestteori i vilken han trodde att otillfredsställd libido per automatik omvandlades till ångest. Den frigjorda homosexuella libidon drabbas på grund av det sociala trycket av bortträngning. Den förblir otillfredsställd och bortom varje möjlighet att förverkligas. Libidon omvandlas därför till ångest och kommer att upplevas som skuld. I *Tre avhandlingar om sexualteori* (1905) hade Freud lagt fram en teori om skuldkänslan som fortfarande gällde 1914. Han placerade skulden vid sidan av till exempel äcklet som han såg som en reaktionsbildning på socialt icke accepterade önskningar. Ju starkare drift att göra något otillåtet desto starkare skuldkänsla. Skuldkänslan ses som ett svar på en historisk handling som hämmats av yttre krav och sedermera genom bortträngning hamnat i glömska. Liksom i *Totem och Tabu* (1912) särskiljer Freud egentligen inte ånger från skuldkänsla. Skulden är med andra ord relaterad till en handling utförd i förhistorien och som i vissa fall kan ha blivit tabuerad i efterhand och dessutom är det troligt att minnet av handlingen har blivit bortträngt. Denna teori kom Freud i och med införandet av överjaget att lämna.

---

³² Freud 1914, sid 15

³³ Här kan man finna en orsak till varför en allt för stark positiv överföring i kliniken kan utlösa självdestruktivitet och i vissa fall även aggressiva attacker mot analytikern.

³⁴ Se Freud 1930. Detta återkommer jag till i nästa avsnitt.

³⁵ Freud 1914, sid 18

I ”Sorg och melankoli” (1917) vidareutvecklade Freud sina teorier om den specifika instans vilken, som han uttrycker det, är satt att övervaka att narcissismen verkligen tillfredsställs. Han visade i här hur sorg och melankoli på många punkter sammanfaller i sin psykiska dynamik men där den sörjande har förlorat en del av yttervärlden så har den melankoliske förlorat en del av sig själv. Han hävdade också att den sörjande var medveten om vad han sörjer medan melankolikern saknade medvetenhet om detta. I melankolin införlivas detta för medvetandet okända förlorade objekt i jaget och blir där föremål för en aggressivitet från en annan del av jaget. Freud skriver om melankolikern:

”Vi ser hur hos honom en del av jaget sätter sig över en annan del av jaget, bedömer det kritiskt och gör det såsom till ett objekt. Vårt antagande att denna kritiska instans, som är avspjälkad från jaget skall kunna visa sin självständighet också i andra sammanhang, kommer att bekräftas av alla vidare observationer. Vi kommer säkert att kunna skilja ut denna instans från resten av jaget. Det vi nu känner igen är den instans som i dagligt tal kallas *samvetet*; vi ska räkna denna instans tillsammans med censuren och realitetsprövningen till jagets viktigaste funktioner och vi ska på något sätt också finna bevis för, att denna instans själv kan insjukna. I den kliniska bilden av melankoli är missnöje med jaget på moraliska grunder det mest framträdande: kroppsliga defekter, fulhet, svaghet eller sociala underlägsenhetskänslor är mer ovanliga utgångspunkter för självvärdering; undantaget är rädslan för eller påståenden om fattigdom.”³⁶

Självanlagelsen i melankolin rör egentligen det förlorade objektet som genom identifikation blivit en del av jaget. Då anlagelsen ursprungligen rör en annan uteblir de förväntade skamkänslorna hos melankolikern. Skuld känslan, samvetets plåga av jaget på grund av dess låghet, är den medvetna delen av den melankoliska konflikten men inte den mest väsentliga. Vi finner inte heller lösningen på melankolin här. Lösningen är den samma som vid sorgen, att jaget ger upp objektet och erkänner det som dött. Svårigheten ligger dock i att denna bindning till objektet inte är medveten hos melankolikern, det tillhör systemet *Omv*.

”Det är möjligt att processen i *Omv* kan upphöra antingen sedan hatet har fått rasa ut eller efter det att objektet övergivits som värdelöst. Vi vet inte vilken av dessa två processer som vanligen får stopp på melankolin, inte heller vilket inflytande denna avslutning har på tillståndets framtida förlopp.

---

³⁶ Freud 1917, sid 6

Jaget kan njuta tillfredsställelsen av att visa sig som den bättre av de två, som överlägsen objektet.”³⁷

Ett viktigt resultat av denna undersökning av melankolin blir upptäckten av den jagförändring som förlusten av ett objekt innebär. Att det förlorade objektet kan återupprättas i jaget och få funktionen som en instans.

Gruppsykologin

I ”Masspsykologi och jaganalys” som utkom 1921 fördjupade Freud teorin om jagets metainstans. Han gjorde det i anslutning till en undersökning av gruppsykologin. Freud sammanfattade inledningsvis den kunskap han funnit om jagidealet hittills.

”Vi kallade det ”jagideal” och tillskrev det en rad funktioner: själviakttagelse, moraliskt medvetande, drömcensur och huvudinflytandet vid bortträngning. Vi sade att det var arvtagare till den ursprungliga narcissism som innebär att det barnsliga jaget är tillfredsställt med sig självt. Bland inflytelserna från omgivningen tog det småningom upp de krav som den ställde på jaget, krav som detta inte alltid kunde uppfylla. På så sätt kunde en individ, när han inte var tillfreds med sitt jag, ändå finna tillfredsställelse i sitt från jaget differentierade jagideal. Vi slog dessutom fast att sönderfallet av denna instans och därmed dess uppkomst genom auktoriteternas inflytande, framför allt föräldrarnas, framträder särskilt tydligt i vanföreställningar om att vara iakttagen (Beobachtungswahn). Men vi har inte glömt att framhålla att avståndet mellan detta jagideal och det verkliga jaget varierar mycket och att denna differentiering inom jaget hos många vuxna inte går längre än hos barnet.”³⁸

Freud lade sedan till realitetsprövningen som en av jagidealets funktioner,³⁹ detta tog han emellertid tillbaka två år senare i ”Jaget och detet” när han återgav jaget denna funktion.

I och med redogörelsen för masspsykologin, som Freud gör, framträder både jagidealet och jaget tydligare som instanser. Deras funktion kan med lätthet överföras på andra instanser i form av människor, institutioner eller till och med abstrakta saker som idéer. Exempelvis ersätter ledaren i gruppen många gånger medlemmarnas jagideal. Freud sade att detta samgående i ett (1) jagideal är just det som kännetecknar massan som massa. Som exempel på

---

³⁷ Freud 1917, sid 17

³⁸ Freud 1921, sid 126-127

³⁹ Freud 1921, sid 132

två typiska grupper nämnde Freud kyrkan och armén. Ledaren har en sammanhållande funktion i båda dessa grupper. Om ledarskapet upphör raseras också gruppen. I Freuds tappning fick med andra ord jagidealet en starkt strukturerande funktion och som sådant, skulle man kunna tänka, håller det ihop även jaget.

Även vid hypnos träder hypnotisören in i jagidealets ställe och i förälskelsen ersätter objektet jagidealet. Här pekade Freud ut en väsentlig skillnad mellan identifikation och förälskelse; vid identifikationen berikar sig jaget med objektets egenskaper, i förälskelsen utarmas jaget då det ger sina egna bästa sidor till objektet.⁴⁰

Freud sade att jagidealet uppstår utifrån en identifikation med föräldrinstansen. En överladdning av jagidealet kan utarma jaget som då blir förkrympt. Jagidealets storhet uppstår på bekostnad av jaget som kan hämmas i sin utveckling och ett allt för starkt jagideal skulle till och med kunna få jaget att regrediera. Samtidigt tycks det som att klyvningen av jaget i jag och jagideal är nödvändigt för att jaget skall uppleva sig som en enhet med en (1) identitet.

I texten om massan tog Freud också upp manin utifrån teorin om jagidealet. Han såg manin som ett tecken på jagets triumf över jagidealet och som sådan är den melankolins motsats. Han skrev att skuld känslor och mindervärde är ett uttryck för spänningar mellan jag och jagideal. Melankolin skulle uppstå när jagidealet har övertaget och manin när jaget har det. Freud målade här upp en kamp inom personen som ibland hotar individens existens.⁴¹

Jagpsykologin

I och med texten ”Jaget och detet” (1923) slutförde Freud arbetet med utformningen av den andra topiska teorin. Tillsammans med jaget och jagidealet fullbordade detet den nya treenigheten och det som han tidigare kallat för jagidealet fick nu det slutgiltiga namnet överjaget. Detta överjag tänkte sig Freud dessutom i sin tur bestå av två delar – samvetet och idealet. För att förstå överjagets fulla funktion kan det vara viktigt att först gå igenom vad Freud säger om jaget.

Jaget är enligt Freud i första hand ett kroppsjag som till exempel råder över personens rörlighet. Han sade dessutom att jaget egentligen endast är en projektion av en yta.⁴² Ett uttalande som visar på jagets imaginära form och att det saknar substans. Jaget är den instans som har kontakt med yttervärlden och som sådan står den för realitetsprincipen. Jaget byggs upp av narcissistisk libido och dess kärna är en relation till ett objekt med identifikatoriska

---

⁴⁰ Freud 1921, sid 131

⁴¹ Freud 1921, sid 151

⁴² Freud 1923, sid 181

förtecken. Detta ursprungliga jag inrättas från början som en slags idealformation utifrån vilket jaget sedan byggs upp genom en serie identifikationer med objekt. Jaget består enligt Freud av personens historiska objektloadningar.⁴³ Jaget är egentligen en modifierad del av detet och gränsen dem emellan är inte helt skarp, bland annat beroende på att vissa delar av jaget är och förblir omedvetet. Modifikationen av detet sker genom erfarenheten som följer på mötet med realiteten. Jagets funktion i förhållande till detet är att vara behjälpligt vid detets objektloadningar och vidta lämpliga åtgärder i enlighet med detets önskan och då med hänsyn till förutsättningarna i realiteten. Jaget har emellertid en viss autonomi i förhållande till detet och i värsta fall kan det använda sig av bortträngningen för att skydda sig mot vad det anser vara detets omöjliga krav. Vid avstående av ett sexualobjekt kan ibland en jagförändring uppstå när objektet återupprättas i jaget.

”När jaget antar objektets kännetecken, tränger det sig självt på detet som ett kärleksobjekt, försöker att ge det en ersättning för dess förlust, som om det sade: ’Se, du kan älska mig också, jag är så lik objektet.’ ”⁴⁴

Objektlibido omvandlas på detta sätt till narcissistisk libido. Jaget berikas därmed på bekostnad av objektet och jaget kan använda den drift som riktas mot det till att exempelvis sublimeras.

Det första och viktigaste av detets objektval gäller föräldrinstansen (fadern i Freuds snävaste språkbruk men detta innefattar också en okastrerad moder då könsskillnaden ännu inte gjort sig gällande för barnet). Detta objekt internaliseras via identifikationen och kommer att utgöra grunden för överjaget. Överjagets slutgiltiga utformning blir dock klar först i och med upplösningen av oedipuskomplexet. Med detta överjag följer en inneboende motsägelse där påbud och förbud står emot varandra.

”Men överjaget är inte rätt och slätt en kvarleva av detets första objektval. Dess betydelse ligger också i att det är en energisk reaktionsbildning mot dessa val. Dess förhållande till jaget är inte uttömt med befallningen: ’Så (som fadern) *bör du vara*.’ Den omfattar också förbudet: ’Så (som fadern) *får du inte vara*, du får inte göra allt vad han gör, mycket är förbehållet honom ensam.’ ”⁴⁵

Motsägelsen drabbar jaget som står inför en omöjlig uppgift att lösa.

---

⁴³ Freud 1923, sid 185

⁴⁴ Freud 1923, sid 186

⁴⁵ Freud 1923, sid 190

Överjaget hämtar sin auktoritet från fadern. Dess stränghet hänger dessutom samman med hur stark den oidipala önskan var under komplexets höjdpunkt och med vilken kraft denna önskan trängdes bort. Ju starkare önskan och ju snabbare bortträngningen skedde, desto strängare och primitivare blev samvetsfunktionen. Men trots att överjaget hämtar sin auktoritet ur föräldrinstansen är det inte en direkt representant för yttervärlden.

”Jagidealet är alltså arvtagare till oidipuskomplexet och därmed uttryck för de mäktigaste impulserna och viktigaste resultaten av detets libidoutveckling. Genom att upprätta jagidealet har jaget bemästrat oidipuskomplexet och samtidigt underkastat sig detet. Medan jaget i allt väsentligt är representant för yttervärlden, realiteten, uppträder överjaget mot det som en advokat för den inre världen, detet. Vi är nu beredda att uppfatta konflikten mellan jag och ideal som speglingar av motsatsen mellan det reella och det psykiska, mellan yttervärlden och den inre världen.”⁴⁶

Som arvtagare till oidipuskomplexet och som en representant för detet i jaget blir jagidealet en bärare av traditionen hos människan. Jagidealet är dessutom det som för människan samman i grupper, likheten mellan idealen är viktigare än likheten mellan jagen för samhörighetskänslan. Skuldkänslan uppstår när det finns en spänning mellan samvetets krav och jagets prestationer.

Freuds införande av dödsdriften i ”Bortom lustprincipen” (1920) som en motsats till sexualdriften, fick också stor betydelse för hans teorier om överjaget och skuldkänslan. Enligt Freud ser man i normalfallet aldrig dödsdriften i en renodlad form, den är alltid uppblandad med sexualdriften och på så sätt delvis neutraliserad. Dödsdriften blir då paradoxalt nog använd i livets tjänst. Under vissa omständigheter kan emellertid drifterna åter särskiljas. Enligt Freud kännetecknas till exempel regressionen vid tvångsneurosen av detta. En ofullständig fusion mellan drifterna eller en regression som resulterar i en defusion av drifterna visar sig bland annat som en ökad ambivalens. Denna ambivalens behöver inte bara drabba det yttre objektet, den kan också drabba jaget som ständigt konkurrerar med objektet om detets libidoladdningar.

”Till att börja med är libido samlad i detet, medan jaget ännu håller på att utvecklas och är bräckligt. Detet utsänder en del av denna libido i erotiska

---

⁴⁶ Freud 1923, sid 192

objekt-laddningar, varpå jaget, som småningom blivit starkare, försöker tillägna sig denna objektlibido och tränga sig på detet som kärleksobjekt.”⁴⁷

Jaget drar alltså nytta av drifternas rörlighet och det växer av de libidoladdningar detet riktar mot det. Detta placerar samtidigt jaget i en utsatt och sårbar position då det för sin existens gör sig beroende av andra instansers kärlek. Freud liknar bland annat jaget vid en ryttare på en häst. Jaget utsätter sig dessutom för risken att bli måltavla för detets aggressiva drifter. Överjaget existerar i intim kontakt med detet trots sitt ursprung från föräldrainsanserna, det är som sagt detets agent i jaget och förfogar som sådan över detets drifter. Överjaget blir därmed en möjlig väg för detet att få utlopp för sina aggressiva drifter – något som blir väldigt tydligt i melankolin. Här finner man något som synes vara en paradox.

”Hur kommer det sig att överjaget vid melankolin kan bli ett slags samlingsplats för dödsdrifterna? Med hänsyn till driftinskränknigen – moralen – kan man säga att detet är fullständigt amoraliskt, att jaget försöker vara moraliskt och att överjaget kan vara hypermoraliskt och då bli lika grymt som detet. Det är egendomligt att människan blir strängare, mer aggressiv, i sitt jagideal ju mer hon inskränker sin utåtriktade aggressivitet. För den vardagliga uppfattningen förefaller förhållandet vara det omvända: Den ser i jagidealets krav motivet till undertryckning av aggressionen. Men det verkliga förhållandet är som sagt att ju mer en människa bemästrar sin aggression, desto mera stegras hennes ideals benägenhet för aggression mot hennes jag.”⁴⁸

Vid en hämning av driften söker detet nya vägar för tillfredställelse, en sådan väg är sublimeringen. Freud tänker sig emellertid att sublimeringen endast sker med sexualdrifterna, något som leder till att de destruktiva krafterna blir över och får fritt spelrum att attackera jaget. Därav den oresonlighet som överjaget många gånger visar gentemot jaget trots att detta ter sig fullkomligt moraliskt.⁴⁹ Jagets möjligheter att protestera är små då det ansätts från flera håll. Protesterar jaget mot detet gör detet sin stämma hörd och tar hämnd via jagidealet. Jagets eventuella herravälde skulle dessutom leda till utvecklandet av symptom. Jaget har också att ta hänsyn till omvärldens krav. Jagets enda möjliga väg till någon form av självförverkligande

---

⁴⁷ Freud 1923, sid 204

⁴⁸ Freud 1923, sid 212-213

⁴⁹ I *Vi vantrivs i kulturen* (1930) utvecklade Freud idén om driftdefusionen. Han skriver där att bortträngningen leder till en uppdelning av drifterna. Sexualdriften kommer att riktas mot symptomet och få sin utlevelse där medan dödsdriften levs ut via överjaget som ansätter jaget med samvetsångest. Se ovan sid 12.

tycks ligga i arbetet – sublimeringen – en väg som många gånger är mödosam och som dessutom aldrig helt kan ersätta en direkt driftsutlevelse. Den skänker emellertid en viss trygghet.

Överjaget och det hörda

Detets stora inflytande över överjaget beror bland annat på att en stor del av överjaget är och förblir omedvetet. Freud tänker sig dessutom att överjaget består av ordrester, något som enligt honom pekar ut överjagets härkomst från det hörda – ett kategoriskt imperativ. Detta hörda tycks vara fraser vars innebörd är påbud och förbud. Det ligger nära till hands att i detta sammanhang referera till Freuds teori om det hördas betydelse i drömmen.⁵⁰ Freud menade att ordet i drömmen alltid är något man hört och att drömarbetet saknar förmåga att skapa verbala utlåtanden. I drömmen är det dessutom frasen som är den minsta entiteten och frasen utgör ett drömelement i samma mening som ett ting. Ordet har med andra ord ingen särställning i drömmens grammatik. Om det är som Freud påstod, att överjaget är detets representant i jaget, så kan vi tänka oss att ordet har samma status i överjaget som det har i drömmen. Upprepningen av det hörda får då karaktären av dess ursprungliga intention. Ett påbud är ett påbud och ett förbud ett förbud, vad som påbjuds eller förbjuds är i detta sammanhang ointressant. Att vara bokstavstrogen emot överjaget kommer därför att sakna effekt på denna instans aktivitet, en aktivitet som i första hand ger sig till känna som skuld känslor.

---

⁵⁰ Freud 1915-17, sid 172. Freud tog upp en liknande aspekt när det gäller psykosen när han hävdade att den psykotiske blandar samman ordföreställningar med tingföreställningar. Se bl.a. Freud 1915-17, sid 389.

Diskussion

Skuldkänslan och kliniken

Skuldkänslan är ett betydelsefullt inslag i det kliniska arbetet och ett inslag som många gånger är mycket svårt att arbeta med. Om man utgår från Freuds teorier så beror denna svårighet på flera faktorer. En sådan svårighet handlar om att skuldkänslan är något som hör samman med själva inträdet i kulturen, det som Freud kallar för ”kulturutvecklingens viktigaste problem”. Kulturens obehag är betydande för den enskilda individen och för vissa individer uppenbarligen allt för tungt att bära. De senare kan till synes utan orsak utveckla symptom som gör dem oförmögna att ingå i den samhälleliga gemenskapen, att älska och att arbeta i Freuds vokabulär. Hur förmedlar man till en sådan individ att underkastelsen under en kulturell gemenskap är den enda vägen bort från symptomet? Freud menade att kulturmänniskan bytt ut en smula lycka mot en smula trygghet och att vissa av samhällets institutioner är ett försök att på idéplanet göra människan skadelös för denna uppoffring. Jag tror att man också måste ta med det faktum att gruppen för individen innebär en lättnad när det gäller obehaget inte bara i form av löften om framtida belöningar, såsom i kyrkan. Gruppens dynamik innebär nämligen att överjagsfunktionen - helt eller delvis - förs över på en annan eller något annat. Detta leder till lättnader när det gäller skuldkänslan. Genom regression återförs den straffande instansen till omvärlden. Både kyrkan och armén kan fungera på detta sätt.⁵¹ Upplösningen av dessa institutioner i vårt samhälle gör att individens ansvar ökar, vilket leder till ett ökat obehag. Att det i sådana tider uppstår starka ifrågasättanden av kulturfenomen som exempelvis familjen är inte att förvåna. Det är heller inte att förvåna om en annan rörelse uppstår, till synes motsatt, i vilken man just efterfrågar en ökad centralmakt.

En annan svårighet som rör arbetet med skuldkänslan är att den i sig innebär ett upprätthållande av en infantil bindning. Om personen ger upp skuldkänslan så ger han också upp denna relation till objektet. I Freuds tappning handlar detta i första hand om att en tidigare relation mellan jaget och ett yttre objekt har internaliserats och förvandlats till en relation mellan överjagets samvetsfunktion och jaget. Detta kan i sin tur ha lett till att jaget vant sig vid en slags masochistisk position och att få jaget att ge upp denna är aldrig enkelt. Freuds

---

⁵¹ Jag har i mitt kliniska arbete exempelvis mött en person där detta fenomen var mycket tydligt. Patienten led av omfattande ångestsymptom och dessutom av starka skuldkänslor. Personen som vid flera tillfällen varit del av en militär organisation blev av med alla sina symptom inklusive skuldkänslorna varje gång han trädde in i denna organisation. Detta trots att tjänstgöringen innebar livsfara.

lösning är att i analysen återföra skuldkänslan till dess infantila källa. Man kan med andra ord betrakta skuldkänslan som en slags kvardröjande barnslighet. Erfarenheten säger emellertid att denna rörelse emot det förflutna inte alltid är så lätt att göra. Patienterna inser och förstår att skuldkänslan, som de upplever i nuet, i princip alltid har funnits i deras liv. De har ändå svårt att förstå att denna känsla, som upplevs så verklig, inte har med något aktuellt att göra.

Det är också lätt att som terapeut/analytiker frestas utifrån den position man innehar och den överföring som man drar på sig, att ge någon form av absolution till patienten. Dels för att ge denne ångestlättnad, dels för att skynda på arbetet. Skuldkänslan har en tendens att låsa arbetet och de moraliska frågorna om gott och ont - bra eller dåligt - leder inte arbetet framåt. Patientens problem är sällan att de lever omoraliska liv, något de många gånger också är medvetna om. Denna insikt hjälper dock inte personen mer än möjligtvis tillfälligt. Den centrala frågan i arbetet är och förblir frågan om begäret. Analytikerns förlåtelse kommer dessutom att inte leda till någon varaktig förändring.

Dora och ett slags etik

Den franske psykoanalytikern Jacques Lacan formulerar i sitt seminarium *Psykoanalysens etik* (1959-1960) precis som titeln indikerar ett etiskt påbud. Han menar att det är ett påbud som bygger på erfarenheter från den psykoanalytiska praktiken. Lacan skriver; ”det enda man kan vara skyldig till, åtminstone ur ett analytiskt perspektiv, är att ha försakat sitt begär.”⁵² Detta påbud kan läsas som en uppmaning till ett hedonistiskt liv, något som exempelvis Jurgen Reeder fångat upp när han kritiserar Lacan i sin kommentar till det aktuella seminariet i ”*The Real Thing* objektrelationens etiska bräcklighet” (2000). För att Lacans påbud skall bli begripligt, tror jag att det måste tolkas utifrån att han talar om arbetet i den psykoanalytiska praktiken. Dessutom måste det förstås utifrån att han talar om begäret och inte om impulsen. Begärets närvaro hos individen kräver att en viss ordning redan infunnit sig hos denna. I freudska termer kan man säga att realitetsprincipen måste ha trängt undan lustprincipen.

Själv läser jag Lacans påbud som ett slags logisk följd av Freuds teori om skuldkänslan och det han formulerade om den ekonomi som är förutsättning för denna obehagskänslas uppkomst. Freuds teori innebär, som framgått tidigare, att skuldkänslan är överjagets bestraffning av jaget för att detta inte kunnat uppfylla detets önskningar. Det man gör sig skyldig till är att man är passiv i förhållande till sina egna önskningar - att man *försakar sitt eget begär*. Om detta är en etik som dessutom i första hand rör den psykoanalytiska praktiken, så handlar påbudet om talets register. Handlingen har ingen plats i denna praktik. Den

---

⁵² Lacan 1959-60, sid 429

psykoanalytiska undersökningens mål är få fram sanningen om begäret – eller med Freuds terminologi, sanningen om den omedvetna och bortträngda önskan – värderingen av symptomet ligger utanför denna undersöknings område.

Freuds analys av Ida Bauer, mer känd som Dora i ”Brottstycken ur en hysterianalys”⁵³, är ett bra exempel för att belysa denna fråga. Detta arbete har fått mycket kritik från olika håll. Många har bland annat reagerat på att Freud inte visade mer sympati och förståelse för Doras reaktioner på vad man tolkar som övergrepp från vuxna män. Vanligt är att man i diskussioner hör en tolkning av Doras symptom som ett slags tonårsprotest och en kvinnlig reaktion mot manlig övermakt, som om hon via sina symptom gav uttryck för en feministisk ståndpunkt. Freud var strikt i sin analys av sin patient och berörde inte dessa händelser, som skulle kunna tolkas som övergreppssituationer, ur ett moraliskt perspektiv. Ett exempel på en sådan händelse är när Dora tillsammans med Herr K skall titta på en kyrklig högtid. De har bestämt träff i hans affär och Herr K har sett till att de blir ensamma. Han passar vid detta tillfälle på att dra Dora till sig och ge henne en kyss på munnen. Dora reagerar med starka äckelkänslor och rusar därifrån.⁵⁴ Vid en första anblick kan flickans reaktion te sig fullständigt rimlig och förståelig. Freud nöjde sig emellertid inte med detta, han ställde istället frågan om varför denna sexuella invit inte gav upphov till minsta lilla sexuella förnimmelse hos Dora. Freud tolkade snabbt Doras äckel som ett symptom på något bortträngt och det var detta bortträngda som för honom var intressant i analysen. Freud kom fram till att äckelkänslan hos Dora var determinerad av en fantasi av sexuell natur som förblivit omedveten. Äckelkänslan kunde däremot inte förklaras som en moralisk reaktion gentemot Herr K:s handling. Freud tog inte ställning till huruvida Herr K:s beteende var klandervärdt i situationen, för honom var det inte denna fråga som var intressant att undersöka. Om Freud hade nöjt sig med att se Doras reaktion på Herr K:s närmande som någonting naturligt, utifrån att Herr K betedde sig moraliskt felaktigt, hade det inneburit att Doras starka äckel hade passerat utan möjlighet för henne att förstå denna reaktion. Freuds analys av Ida Bauer var ett behandlingsmässigt misslyckande men ett teoretiskt framsteg. Misslyckandet berodde troligen på att Freud ännu inte hade förstått homosexualitetens betydelse för uppkomsten av neurosen. Han misstog sig på grund av detta på vem som var det verkliga objektet för Doras lidelse.

I inledningen av Freuds behandling av Ernst Lanzer finner vi också vittnesmål om sexuella övergrepp, denna gång från barnflickor anställda i familjen.⁵⁵ Även denna gång valde Freud

---

⁵³ Freud 1905a

⁵⁴ Freud 1905a, sid 81-84

⁵⁵ Freud 1909, sid 287-288

att inte kommentera det faktum att moraliska överträdelser mot ett barn hade skett. I fallet Lanzer kan vi anta att Freud inte heller i själva analysen valde att kommentera dessa händelser eftersom Freuds originalanteckningar finns att tillgå. Förutom att man tar ett slags etiskt ställningstagande emot dylika moraliska uttalanden inom ramen för en analys, kan man också framföra ett annat argument. Om man tidigt tar ställning ur moraliskt hänseende i fall som dessa så låser man patienten vid en första version av sin historia. Omskrivningar, korrigeringar och tillägg under det fortsatta arbetet försvåras. Man får dock inte missta denna neutralitetens etik för ett förordande av objektivitet. Psykoanalytikerns/terapeutens uppgift är knappast att söka efter vad som ”verkligen” hände.⁵⁶

Slutsats

Freuds teori om överjaget och dess betydelse för uppkomsten av skuldkänslan är idag ungefär åttio år gammal. Den kan trots det knappast kallas förlegad. Överjagsbegreppet är ännu mycket användbart och Freuds teori har betydande konsekvenser för det kliniska arbetet, bland annat genom insikten om att skuldkänslan sällan uppstår som svar på en egentlig moralisk överträdelse. Men också genom insikten att ett visst mått av skuldkänsla är något som vi får stå ut med som kulturvaror. Total befrielse från skuldkänslan är med andra ord varken möjligt eller önskvärt.

---

⁵⁶ Det finns ett annat sätt att läsa Lacans påbud på och det är som en uppmaning till psykoanalytikern. En sådan uppmaning får dock andra konsekvenser som ligger utanför denna uppsats ambitioner att diskutera.

Referenslista

- Freud S. (1900). *Drömtydning, Samlade skrifter av Sigmund Freud Band II*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1901). *Vardagslivet psykopatologi, Samlade skrifter av Sigmund Freud Band IV*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1905a). Brottstycken ur en hysterianalys (Dora), *Fallstudier, Samlade skrifter av Sigmund Freud Band VI (ss. 59-160)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1905b). Tre avhandlingar om sexualteori, *Sexualiteten, Samlade skrifter av Sigmund Freud Band V (ss. 63-156)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1907). *Zwangshandlungen und Religion, Sigmund Freud Studienausgabe Band VII Zwang, Paranoia und Perversionen (ss. 11-22)*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- (1908). Die Kulturelle Sexualmoral und die Moderne Nervosität, *Sigmund Freud Studienausgabe Band IX Fragen der Gesellschaft Ursprünge der Religion (ss. 9-22)*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- (1909). Iakttagelser beträffande ett fall av tvångsneuro (Råttmannen), *Fallstudier, Samlade skrifter av Sigmund Freud Band VI (ss. 278-419)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1912). *Totem och Tabu*, Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB.
- (1914). Till införandet av narcissismen, *Divan, 3/95*, 4-18.
- (1915-17). Föreläsningar i Wien 1915 – 1917, *Föreläsningar - Orientering i psykoanalys, Samlade skrifter av Sigmund Freud Band I (ss. 25-428)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1917). Sorg och melankoli, *Divan, 1/97*, 4-17.
- (1920). Bortom lustprincipen, *Jaget och Detet och tre andra skrifter om jagpsykologins framväxt (ss. 13-77)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1921). Masspsykologi och jaganalys, *Jaget och Detet och tre andra skrifter om jagpsykologins framväxt (ss. 79-164)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1923). Jaget och detet, *Jaget och Detet och tre andra skrifter om jagpsykologins framväxt (ss. 165-218)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1927). En illusion och dess framtid, *Självbiografi och andra texter som belyser psykoanalysens utveckling (ss. 116- 158)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1930). *Vi vantrivs i kulturen*. Stockholm: Bokförlaget Röda Rummet.
- (1933). Nya föreläsningar, *Föreläsningar - Orientering i psykoanalys, Samlade skrifter av Sigmund Freud Band I (ss. 429-590)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- (1938). Ergebnisse, Ideen, Probleme: London, Juni 1938, *Gesammelte Werke Band XVII (ss. 151 – 152)*. Frankfurt am Maine: S. Fischer Verlag.
- (1939). *Moses och monoteismen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lacan J. (1959-1960). *Psykoanalysens etik, Sjunde seminariet, 1959-1960*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- Reeder J. (2000). The Real Thing, Objektrelationernas etiska bräcklighet, J. Reeder, C. Sjöholm, z. Zivkovic, *Tingens imperium (ss.63-101)*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.